

Едуард Петровський
(Одеса)

ПРОФЕСОР ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОЛЕКСАНДР СУХОВ (1881 - 1944 РР.): НОВІ ДАНІ ПРО ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ

Petrovskyi E. The professor of Odessa University Oleksander Sukhov (1881-1944): new data about the last years of life.

The present article, based on the new found documents, reconstructed the last period of biography of professor Oleksandr Sukhov (1881-1944), the author of works in the fields of economic and physical geography, statistics, oriental studies, biology and botany, history of 'revolutionary movement. The conditions of his arrests in 1923 and 1938 as well as the course of investigation, sentence and death in the Siberia (by that time he had already served sentence ") were found out.

Тридцять роки ХХ ст. були часом великих випробувань для українського народу: розкуркулення, голодомор, масові політичні репресії тощо. Терор, влаштований державою, торкнувся всіх, без винятку, верств населення. Не оминув він і інтелігенцію. Не можна не погодитись з думкою Г.В. Касьянова, що «в атмосфері загальної параної обвинувачень і взаємозвинувачень, пошуків «шкідників», «шпигунів», «диверсантів» і т.п., створеної Сталіним та його бюрократичною армadoю, інтелігенція стала об'єктом так званого «класового підходу» і понесла найтяжчі втрати»¹.

У вирі тотального терору опинилася і одеська інтелігенція, яка в 1920-1930-х рр. зазнала політичних переслідувань. Професори, доценти, наукові співробітники, учителі, студенти і навіть учні потрапляли до лав учасників різноманітних міфічних «контрреволюційних», «антирадянських», «шпигунських», «терористичних», «націоналістичних» та інших організацій. Представники інтелігенції мусили розплачуватись за злочини, які не лише не здійснювали, а й часто не могли собі навіть уявити. Найбільш видатні з них, відомі своєю громадською і

науковою роботою не лише в Одесі, а й далеко за її межами, були «покликані» органами ДПУ-НКВС очолити неіснуючі «злочинні» організації.

Однією з таких організацій стала «Контрреволюційна меншовицька організація у м. Одесі», яку ніби-то очолював завідуючий кафедрою фізичної географії в Одеському державному університеті викладач Одеського педагогічного інституту професор Олександр Опанасович Сухов (1881-1944). Професор О.О. Сухов був широко відомий одеській громадськості як автор наукових праць з економічної та фізичної географії, статистики, атеїзму, історії революційного руху сходознавства, біології, ботаніки і дарвінізму. Він написав також низку віршів, одну поему та підготував до друку дві фундаментальні книги з лінгвістики. Олександр Опанасович знав близько 20 іноземних мов чудово грав у шахи (проводив сеанси одночасної гри на 30 дошках), займався колекціонуванням, багато подорожував. Арешт на 56-му році життя докорінно змінив його долю, ставши причиною відсутності даних про нього у словниках та енциклопедіях, виданих у післявоєнний час. Протягом останнього десятиліття біографії професора Сухова присвячено кілька розвідок². Однак в них розглянуте його життєпис до 1938 р. і лише кількома словами розкрита подальша доля. Тому в статті досліджується невідомі сторінки біографії вченого.

В архіві УСБУ в Одеській області зберігається справа, яка дає можливість докладно висвітлити останні роки життя О.О. Сухова від арешту до смерті. У ній на 660 аркушах зберігаються матеріали слідства, винесення вироку та процесу реабілітації професора О.О. Сухова. Надзвичайно важливими є також досі неопубліковані спогади Сергія Олександровича Сухова. Прагнучи зберегти пам'ять про свого батька - людину незвичайної вдачі, видатного вченого, поліглоту, лектора, доброзичливу і чуйну людину, він написав у 1975-1976 рр. присвячений йому біографічний нарис³. Проливають світло на стан професора та підготовку його арешту і газетні матеріали 1930-х років, опубліковані в «Чорноморській Комуні» та «Молодій Гвардії».

В 1937-1938 рр. органами УНКВС по Одеській області проводились масові арешти учасників різноманітних «контрреволюційних організацій». Серед організацій, в яких чекісти «задіяли» представників вузівської інтелігенції, були «меншовицька», «підпільна українська націоналістична», «есерівська», «право-троцькістська», «сіоністська» та інші. Цим арештам, як правило, передували погромні статті у пресі, виключення з членів комуністичної партії, доноси колег, студентів, сусідів, друзів чи просто знайомих. Від можливості звинувачення не був застрахований ніхто. Не оминув цієї участі і Олександр Опанасович Сухов.

О. О. Сухов брав активну участь у революційному русі з 1903 р., перебуваючи на меншовицьких позиціях. Вчений входив до керівної верхівки «Центрального Комітету» Одеської організації. Будучи публічним політиком, їздив по містах України і Росії, проводив агітацію на зборах і мітингах, зокрема, у 1917 р. виступав з критикою «Квітневих тез» В.І. Леніна. Але, починаючи з 1920 р., Олександр Опанасович відійшов від політичної діяльності і, вибувши остаточно з лав партії у середині 1922 р., залишався безпартійним до кінця свого життя.

Після встановлення радянської влади, більшовики розпочали боротьбу проти політичних опонентів, представників інших лівих партій - меншовиків та есерів. Не могли вони не згадати і про О.О. Сухова. 12 квітня 1923 р. його, разом із іншими 120 громадянами, заарештували у справі «меншовиків»⁴. У архівно-слідчій справі знаходяться два протоколи допиту від 15 та 25 квітня 1923 р. (перший Сухов написав власноруч), в яких він підтверджує свій вихід з партії, обіцяє в майбутньому ніколи з нею не співпрацювати і підписується під даною обіцянкою. Саме в цей час Олександр Опанасович проводив велику наукову роботу в Одеському відділенні Державного видавництва України, де займав посаду відповідального редактора. Дана організація направила 14 квітня 1923 р. в ДПУ прохання про дозвіл передавати арештованому О.О. Сухову на перегляд і коректуру відбитки видань книг, оскільки відсутність його редактури затримувало видання цих книг та завдавало видавництву великих збитків. 26 квітня того ж року Олександра Опанасовича було звільнено під підписку про невиїзд⁵. Через деякий час після звільнення він опублікував у місцевій пресі заяву про свій розрив з меншовизмом. Відтоді, за його власним висловом, «працював весь час чесно як позапартійний більшовик»⁶.

Після звільнення О.О. Сухов продовжував працювати на посаді професора в Одеському інституті народної освіти, потім в Одеському інституті народного господарства. Коли останній реорганізували, він разом з сім'єю переїхав до Новосибірська, де працював в такому ж навчальному закладі. Після відновлення в Одесі в 1934 р. університету, його ректор І.П. Шмідт запропонував професору О.О. Сухову очолити кафедру фізичної географії, пообіцявши надати простору 2-3-х кімнатну квартиру з кухнею. Проте обіцянку не було виконано - сім'я мешкала в складних умовах на вул. Щепкіна (№ 12, кв. 23). Згодом житлові умови стали приводом для конфлікту з керівництвом університету⁷.

Наприкінці 1934 р. О.О. Сухову знову пригадали його меншовицьке минуле. В газеті «Молода Гвардія» 26 листопада 1934 р. з'явилась стаття під назвою «Вище більшовицьку пильність», в якій критикувалась робота деяких викладачів університету як така, що не

відповідає принципам комуністичного викладання предметів у вищій школі та відповідному вихованню молоді. Значна увага була приділена і контрреволюційності та дворушництву професора О.О. Сухова. «Після довгорічної відлуки, після багатьох покань, визнань помилок на сцену знов з'являється один з давніх знайомих одеського пролетаріату, колишній член меншовицького ЦК - професор Сухов. ...Не встигнувши навіть ознайомитись зі всіма студентами Сухов видав себе»⁸. Далі йшли звинувачення в пропагуванні меншовизму, заперечуванні революційної боротьби пролетаріату під керівництвом компартії проти імперіалізму, виправданні загарбницької політики японської воєщини, нехтуванні у лекціях революційним значенням СРСР, його боротьби за мир на Далекому Сході, переможної боротьби радянського Китаю. Згодом подібна стаття з'явилась і в університетській багатотиражці.

Очевидно, що саме стаття та житловий конфлікт з ректором І.П. Шмідтом спричинили звільнення О.О. Сухова з роботи. Через два місяці конфлікт вдалося владнати і Олександр Опанасович знову почав викладати. Проводячи величезну наукову роботу, він не займався політикою, проте органи НКВС зберігали компрометуючі матеріали про його політичне минуле і коли настала слушна нагода скористалися цим.

У 1937 р. тотальна атмосфера підозрілості охопила і Одеський університет⁹. На нього обрушився шквал арештів викладачів, постійні доноси в органи НКВС, недовір'я, шельмування по партійній та викладацькій лінії. В газетах «Чорноморська комуна» та «Молода Гвардія» з'явився ряд статей про «ворожу» діяльність в Одеському держуніверситеті та пов'язаних з ним установ¹⁰. Олександра Опанасовича було занесено до неблагонадійних громадян - осіб з темним минулим, якими буцімто був «засмічений» професорсько-викладацький склад, звинувачено у консерватизмі та «виживанні» молодих спеціалістів з наукової роботи¹¹.

Хмари навколо професора О.О. Сухова все більше згущувались. В газеті «Молода Гвардія» 30 грудня 1937 р. було надруковано статтю під назвою «Сухову не місце в радянському виші», в якій проголошувалось, що підготовка висококваліфікованих учителів-географів є завданням географічних факультетів педінституту та університету, до якого в обох вузах підходять легковажно і байдуже. Зокрема, в статті вказувалося: «Завідуючим кафедри географії в обох цих навчальних закладах працює Сухов. Запеклий ворог - меншовик. Людина, що не заслуговує і краплини довір'я, щоб йому доручити радянську кафедру. ...Цей знахабнілий ворог, не маючи меж в своїй люті до радянської влади, пише зловісні книги і вірші сповнені отрутою ненависті до радянської влади і до керівників більшовицької партії і уряду»¹² Олекса-

ндра Опанасовича звинуватили у виступах проти радянської влади та основоположників марксизму-ленінізму, у наклепах на героїчний баскський народ (починаючи з 1936 р. він читав численні лекції про події в Іспанії, про боротьбу іспанського народу, його звичаї, де вказував, що серед басків було поширене заняття контрабандою). Йому дорікали також, що він не наголошував студентам на досягненнях радянських дослідників в Арктиці, і, водночас, розповідав контрреволюційні анекдоти. В кінці статті містився своєрідний наказ: «Дирекція університету та педінституту мусить негайно вигнати Сухова. Ворогові радянської влади виховувати пролетарських студентів доручати не можна». Відверто замовницький характер підтвердив той факт, що одразу по її оприлюдненні професора одразу звільнили з університету.

Знаючи, що може з ним статися в недалекому майбутньому, Олександр Опанасович вирішив з'ясувати, в чому його звинувачують. Увечері 2 січня він, «прихопивши з собою чемоданчик з речами, пішов в обласне управління НКВС. Там він заявив, що якщо його вважають винним, то хай негайно заарештують і проведуть слідство. Якщо ж він ні в чому не винен, то нехай його реабілітують перед університетом»¹³. Це був надзвичайно мужній, але наївний для тих часів вчинок. В управлінні НКВС, за словами О.О. Сухова, його прийняли за ненормального, сказали, що проти нього ніяких матеріалів немає і запропонували піти з приміщення на вулиці Маразлївській, 40а¹⁴. Однак, ніяких покращень в житті Олександра Опанасовича не відбулося. 12 січня 1938 р. редакція «Молодої Гвардії» опублікувала нову статтю під назвою «Покровителі» з підіну в якій звинуватила дирекцію укрпедінституту у тому, що вона не зняла з роботи О.О. Сухова і, навіть, не повідомила редакцію про вжиті заходи. Директор педінституту Луненок та декан Стамеров звинувачувались у відмові боротися з ворогами¹⁵. Після цього звільнення О.О. Сухова з роботи сталося дуже швидко.

Не бажаючи миритись з становищем, професор О.О. Сухов поїхав до Москви, де через відділ шкіл ЦК ВКП(б) та Комітет у справах вищої школи був поновлений на роботі у ВНЗах¹⁶. Проте це його не врятувало від арешту. Згодом син Олександра Опанасовича засвідчив: «У ніч з 17 на 18 березня 1938 р. в квартиру подзвонили. Прийшли четверо з ордером на обшук та арешт. Олександр Опанасович зовні зберігав повний спокій. Він був абсолютно впевнений, що все те, що відбувається є повним непорозумінням і в найближчі дні він повернеться додому. Поки проводили обшук, Фаня Григорівна [його дружина. - Авт.] збирала необхідні речі, зігріла чай, зажарила яєчню і Олександр Опанасович ситно поїв. Його впевненість в перемозі справдели-

вості була непорушною. Це було в його характері. Олександра Опанасовича забрали і з тієї пори ми його більше не бачили...»¹⁷.

Саме активна участь О.О. Сухова у революційних подіях стала головною причиною того, що органи НКВС обрали його головою міфичної меншовицької організації 1930-х років. Постанова про початок слідства була ухвалена 16 березня 1938 р. Перший протокол допиту 1 датований 22 березня 1938 р. У ньому на 64 аркушах Олександр Опанасович Сухов визнав себе винним в тому, що він є «керівником контрреволюційної меншовицької організації, яка активно діє в Одесі з 1934 р». Організація мала на меті: «знищення радянської влади та встановлення буржуазно-демократичного ладу на території України, проведення підривної роботи, шкідництва, диверсій, терористичних актів, розпалювання невдоволення серед населення, влаштування аварій»¹⁸. У наступних протоколах допитів від 20 і 21 квітня, 9 травня, 17 вересня та протоколах очних ставок з іншими «членами меншовицької організації» О.О. Сухов підтвердив причетність до даної організації, а згодом визнав і те, що проводив шпигунську роботу на користь турецької та японської розвідок, яким «передавав важливі дані про розвиток Радянського Союзу через представників консульств цих держав»¹⁹.

О.О. Сухова звинувачували також у тому, що він був одним з тих, хто у 1918 р. зірвав суд над редакцією газети «Южный рабочий». Це видання критикувало на шпальтах політику більшовиків, які, закріпившись при владі намагались закрити газету і організувати показовий процес над її редакцією. Проте дана спроба не мала успіху, оскільки громадськість Одеси підтримала звинувачених, а вони самі виявилися розумнішими та спритнішими за обвинувачів. Процес перетворився на висміювання і критику більшовицької політики. Як член «Центрального Комітету Одеської організації» меншовиків виступав і О.О. Сухов²⁰. Врешті-решт сторони дійшли компромісу і революційний трибунал виніс рішення не закривати газету та надалі налагоджувати співробітництво між політичними партіями. Отож матеріали цього судового процесу свідчать, що він зірваним не був і дане звинувачення слідчих теж фікція. Разом з тим, можна твердити, що місцеві більшовики пам'ятали колишню поразку і тепер намагались розрахуватися за неї.

Як свідчать архівні матеріали, підбір учасників «контрреволюційної меншовицької організації» органи НКВС розпочали ще задовго до арешту О.О. Сухова. Наприкінці 1937 р. і на початку 1938 р. було заарештовано і об'єднано за двома груповими справами 19 осіб, які, минулому належали до меншовицької партії²¹. Багато з них у 1920-х рр. вже були в ув'язненні чи на засланнях, дехто притягався до відповідаль-

ності кілька разів. Допити проводились у лютому та березні 1938 р., коли слідчі активно «формували» організацію, її склад, цілі та завдання. Знайти керівника не викликало труднощів, оскільки кандидатура професора О.О. Сухова, підходила якнайкраще. Більшість заарештованих назвали його своїм керівником. Кілька осіб знали колись Олександра Опанасовича особисто, хтось чув про нього, а декому довелося дізнатися про свого керівника, вже перебуваючи в камері. Слідство у справі О.О. Сухова лише почалося, а доля решти «учасників» організації була вже вирішеною. «Трійка» Одеської області 31 березня 1938 р. постановила розстріляти О.І. Флейшмахера, М.Й. Заславського, С.К. Астахова, А.І. Заславського, Г.Л. Соколовського, Б.С. Трахтенберга, Д.С. Роткопа, С.М. Роткопа, Р.С. Вакс та В.О. Фельдмана. У п'яťох з них слідчі так і не змогли «вибити» зізнання у скоєних злочинах. За відповідною постановою «трійки» від 20 квітня 1938 р. були засуджені до розстрілу ще дев'ять «учасників» меншовицької організації - Х.І. Сендерихін, М.С. Хусид, Л.Г. Гофман, З.Д. Хаскін, С.А. Рісе, К.Г. Грінблат, А.І. Гольдман, М.А. Камергородський та Г.Ф. Фетисов.

Не викликає сумніву, що протоколи допитів та написана О.О. Суховим заява на ім'я Народного комісара внутрішніх справ СРСР від 15 серпня 1938 р. не відбивають того, що відбувалося насправді. Яскраво це доводить касаційна скарга О.О. Сухова від 16 квітня 1939 р., яка зберігається у його архівно-слідчій справі. Він описав про реальний хід слідства та власну поведінку. Не погоджуючись із звинуваченнями слідчих «...я почав різко заперечувати. Тоді почався тиск на мене. Мені пльовали в лице, кричали через рупор у вуха, посадили в теплого одязі перед розпеченим калорифером, від чого я будучи серцево хворим [Олександр Опанасович був хворим на міокардит. - *Авт.*] втрачав свідомість. Спати звичайно не давали, як і ходити в туалет. Особливо не били, тому що я заявив, що від побоїв відразу можу померти (так я говорив зі слів лікарів на волі). Далі йшли погрози відносно арешту моєї дружини за моє уявне не каяття... Я виявився слабким морально і фізично і після всього 60 годин безсоння і знущань у вигляді пльовків та матірньої ругані, здався і написав маревне показання, яке значиться під датою 22 березня 1938 р.»²². Слідчі НКВС дали завдання Олександрові Опанасовичу якомога сильніше скомпрометувати себе та інших колишніх меншовиків, пишучи про них, як про підпільників у самий останній час, дали ряд імен меншовиків (за даними 1917-1920 рр.) і змусили назвати їх членами підпільної організації у 1934-1938 рр., підкинули також імена людей, які ніколи не були меншовиками. При цьому слідчі постійно погрожували розстрілом у разі невиконання їх вимог. Повернувшись до камери О.О. Сухов побачив,

що багатьох ув'язнених також били довго і жорстоко, перш ніж змусити їх дати неправдиві свідчення. Він зробив для себе висновок, що «...потрібен рідкісний героїзм і велика фізична витривалість щоб відмовитись від того, що я вже написав»²³. Після «зізнання» до О.О. Сухова почали ставитися поблагливі, дозволили два рази зустрітись з дружиною, орієнтуючи його при цьому на 3-5 років таборів.

27 липня 1938 р. було видано постанову, за якою професора Сухова у зв'язку із закінченням справи направляли у розпорядження 3 відділу УДБ НКВС УРСР²⁴. Проте у Києві справу зразу ж було передано на дослідження. Київський слідчий почав вимагати від О.О. Сухова визнати шпигунською всю організацію українських сходознавців, а себе шпигуном турецької та японської розвідок. Цей же слідчий від імені Олександра Опанасовича написав заяву-зізнання наркомун внутрішніх справ М.І. Єжову.

У обвинувальному висновку від 13 грудня 1938 р. справу О.О. Сухова об'єднали із справами К.Ф. Штепи (викладача Київського університету), К.М. Грушевської (дочки М.С. Грушевського), С.Г. Майліса (викладача Київського педінституту) і підкреслили, що усі визнали себе винними. Олександр Опанасович отримав звинувачення у зраді батьківщини (ст. 54-1, ч. 1, п. «а» Кримінального кодексу УРСР), збройному повстанні або вторгненні на радянську територію (54-2), терористичному акті (54-8), організаційній діяльності, спрямованій на вчинення контрреволюційних злочинів (54-11). Закрите судове засідання Військового трибуналу відбулося 15-16 квітня 1939 р., на якому він виконав обіцянку дану слідству і підтвердив «меншовизм і шпигунство»²⁵. Суд виніс вирок О.О. Сухову про ВМП (розстріл) з конфіскацією всього особистого майна. І далі слідувало доповнення: «Вирок може бути оскарженим в касаційному порядку у Військову колегію Верховного суду СРСР, через військовий трибунал КОВО у 5-ти денний термін з моменту вручення засудженим копії даного вироку»²⁶. Олександр Опанасович вже 16 квітня 1939 р. написав касаційну скаргу, яка стала причиною відміни його вироку і повернула справу на дослідження зі стадії попереднього слідства.

На кожному з наступних допитів О.О. Сухов відкидав всі звинувачення слідчих, доводячи за допомогою фактів свою чесність перед державою, відданість роботі вченого і викладача. На аргумент слідчого про несистематичне читання лекцій і відхилення від теми Олександр Опанасович вказав на наявність у навчальному обігу конспекту студента Бейзера. Цей конспект у 1937 р. був відредагований і розмножений на друкарській машинці у вигляді підручника для студентів педагогічного інституту і повного мірою відбивав погляди і зміст курсу²⁷.

Хтозна яким був би хід слідства і його результат, якби не одна характерна риса характеру Олександра Опанасовича. Навіть залишаючись у надзвичайно важких умовах існування, важкому психологічному стані, він продовжував ділитися з людьми своїми знаннями.

Перебуваючи у камері Лук'янівської в'язниці разом з іншими в'язнями, він розповідав різні епізоди з історії, історичні легенди та байки, анекдоти. Це і лягло в основу написаної одним з ув'язнених скарги на О.О. Сухова із звинуваченнями на «у контрреволюційних антирадянських висловлюваннях і проведенні прямих паралелей з партійним керівництвом країни». Даремно прагнучи «вислужитись», автор скарги ускладнив і без того важке становище професора О.О. Сухова. У справі допитали також ряд свідків (студентів, аспірантів, колег по роботі), деякі з яких дали негативну оцінку діяльності Олександра Опанасовича. В новому обвинувальному висновку О.О. Сухов звинувачується так само як і в попередньому (відсутня лише стаття про збройне повстання або вторгнення на радянську територію) у тому, що він, як керівник підпільної меншовицької організації, проводив вербування нових кадрів, був агентом двох іноземних держав, здійснював шкідництво на науковому фронті²⁸. Проте винним себе цього разу він не визнав. Особлива нарада при народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР прийняла постанову від 17 листопада 1939 р. про направлення О.О. Сухова у виправно-трудові табори терміном на 5 років, рахуючи з дати арешту²⁹.

В подальшому Олександр Опанасович перебував у різних таборах Сибіру, останній з яких був у м. Марійську Новосибірської області. Відбувши весь термін покарання, він так і не був звільнений вчасно, оскільки йшла війна. У 1944 р. його таки звільнили, але залишили працювати як вільнонайманого в навчально-дослідному комбінаті Сиблагу НКВС в м. Марійську ботаніком по збору лікарських трав. Знаходячись на засланні, О.О. Сухов продовжував писати вірші, які пересилав у листах до рідних. Там же він написав і «Посібник по збору лікарських трав», який був виданий Сиблагом для пришвидшення роботи по збиранню лікарських рослин. В умовах воєнного часу, коли бракувало найнеобхідніших медикаментів, це допомогло врятувати життя великій кількості людей.

Дружина професора О.О. Сухова, Фаня Григорівна, не втрачала надії і, починаючи з дня арешту чоловіка, писала прохання, скарги, добивалась зустрічі зі слідчими, які вели справу, допомагала Олександру Опанасовичу передачами³⁰. Після початку війни сім'я Сухових була змушена евакуюватися до Самарканду, проте і звідти організовувалися такі посилки. У 1942 р. Фаня Григорівна померла від голоду.

У серпні 1944 р. здоров'я Олександра Опанасовича було підірване настильки, що він опинився в Марійському центральному шпиталі, де помер 25 листопада 1944 р. від запалення легенів³¹.

Лише у 1958-1959 рр. відбувся перегляд справи професора О.О.Сухова проведений за заявою його сина Сергія Олександровича. Знову було допитано тих, хто знав О.О. Сухова по роботі в університеті, слухав його лекції чи був його аспірантом. Кожен з них характеризував Олександра Опанасовича як видатного вченого, висококваліфікованого спеціаліста, прекрасного лектора, чудову людину. Свідки вказували, що під час ведення слідства слідчі перекутили їх свідчення, а дехто підтвердив тиск з боку слідства. 26 червня 1959 р. постановою Військового трибуналу Одеського військового округу О.О. Сухова було посмертно реабілітовано за відсутністю складу злочину³². 1 липня 1959 р про це повідомили синові.

Більшовицька партія насамперед тримала в полі зору своїх колишніх опонентів. Така постать як О.О. Сухов була під постійним прицілом ідеологічної і каральної системи СРСР. Протягом 1920-х і на початку 1930-х рр. його намагались притягти до відповідальності за минулу політичну діяльність. Олександр Опанасович пройшов тернистий шлях поневірянь у лабетах судово-слідчого апарату, характерний для тисяч представників радянської інтелігенції. Йому судилося витримати 20 місяців слідства, вижити в таборах ГУТАБу, проте повернутися в Одесу не довелося. Життя та діяльність цієї незвичайної людини заслуговують нових ґрунтовних досліджень.

Примітки

- ¹³ Сухов С.А. А.А. Сухов. Биографический очерк. - С. 101.
- ¹⁴ ГДА СБ України, Одеса. - Ф. П. - Спр. 14225-п. - Арк. 429.
- ¹⁵ «Покровителі» з педіну // Молода Гвардія. - 1938. - 12 січня. - С. 3.
- ¹⁶ ГДА СБ України, Одеса. - Ф. П. - Спр. 14225-п. - Арк. 470.
- ¹⁷ Сухов С.А. А.А. Сухов. Биографический очерк. - С. 102.
- ¹⁸ ГДА СБ України, Одеса. - Ф. П.-Спр. 14225-п.-Арк. 106-107.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 270.
- ²⁰ Процесс «Южного рабочего» в Революционном Трибунале: Стенографический отчет. - Одесса, 1918. - С. 60-64.
- ²¹ ГДА СБ України, Одеса. - Ф. П. - Спр. 16337-п.; Спр. 5445-п.
- ²² Там само. - Спр. 14225-п. - Арк. 440-441.
- ²³ Там само. - Арк. 442.
- ²⁴ Там само. - Арк. 9а.
- ²⁵ Там само. - Арк. 444.

- ²⁶ Там само. - Арк. 436.
- ²⁷ Там само. - Арк. 477.
- ²⁸ Там само. - Арк. 552-557.
- ²⁹ Там само. - Арк. 559.
- ³⁰ Сухов С.А. А.А. Сухов. Биографический очерк. - С. 18.
- ³¹ ГДА СБ України, Одеса. - Ф. П. - Спр. 14225-п. - Арк. 562.
- ³² Там само. - Арк. 650-651.